

نقش مدینه فاضله در شکل‌گیری نظام اجتماعی؛ با تأکید بر کتاب فارابی و مکتب او

علیرضا حاجی‌زاده دولت‌آباد^۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۰/۰۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۰۸

چکیده

این پژوهش به بررسی نقش مدل «مدینه فاضله» فارابی در شکل‌گیری نظام اعتماد اجتماعی می‌پردازد و بر تفسیر ارائه‌شده در کتاب «فارابی و مکتب او» تمرکز دارد. هدف اصلی، نقد رویکرد نتون در تبیین اعتماد اجتماعی از منظر اندیشه سیاسی فارابی و شناسایی کاستی‌های تفسیری آن در برابر معیارهای نظریه‌های معاصر است. روش تحقیق توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر تحلیل محتوای کیفی منابع اولیه (آثار فارابی) و ثانویه (کتاب نتون و منابع اسلامی) است. یافته‌ها نشان می‌دهد که نتون به‌درستی پیوند عقل، اخلاق و سیاست در مدینه فاضله را برجسته می‌کند و نقش سرور فاضل را در اتحاد و تعاون توصیف می‌نماید، اما در تبیین مکانیسم‌های عملی اعتماد اجتماعی (مانند ارتباطات گفتمانی، مشروعیت جمعی و اعتماد متقابل شهروندان) سکوت یا ابهام دارد. این کاستی، تفسیر نتون را در برابر نقدهای معاصر آسیب‌پذیر می‌سازد. نتیجه‌گیری بر لزوم بازخوانی معاصر فارابی تأکید دارد تا تفسیرهای سنتی با رویکردهای جامعه‌شناختی و اسلامی (مانند تعاون و فضیلت جمعی) تلفیق شود و اعتماد اجتماعی در مدینه فاضله به‌گونه‌ای پویا بازسازی گردد.

کلیدواژه‌ها: مدینه فاضله، فارابی، اعتماد اجتماعی، سرور فاضل، بازخوانی اسلامی.

^۱ دانشجوی دکتری اندیشه معاصر مسلمین جامعه المصطفی العالمية نمایندگی تهران و البرز: hajizade1355@gmail.com

۱. مقدمه و بیان مسئله

در جوامع معاصر، به‌ویژه جوامع اسلامی، کاهش اعتماد اجتماعی به یکی از چالش‌های اساسی تبدیل شده است. این بحران، همبستگی میان افراد، نهادها و گروه‌ها را تضعیف کرده و مانع توسعه پایدار سیاسی، اقتصادی و فرهنگی می‌شود. اندیشه سیاسی اسلامی، به‌ویژه مدل «مدینه فاضله» ابونصر فارابی، به عنوان یکی از غنی‌ترین الگوهای جامعه آرمانی، پتانسیل بالایی برای تبیین و تقویت اعتماد اجتماعی دارد. فارابی مدینه فاضله را جامعه‌ای مبتنی بر تعاون، عدالت، سعادت جمعی و هدایت عقلانی توصیف می‌کند که در آن، سلسله‌مراتب فضیلت‌محور و نقش محوری «سرور فاضل» (رئیس مدینه) اعتماد را از طریق پیوند عقل، اخلاق و سیاست تضمین می‌نماید.

با این حال، تفسیرهای کلاسیک از اندیشه فارابی، اغلب بر جنبه‌های منافذی‌یکی، اخلاقی و سیاسی تمرکز کرده و کمتر به مکانیسم‌های عملی شکل‌گیری اعتماد اجتماعی - مانند تعاون روزمره، مشروعیت جمعی و ارتباطات میان شهروندان - پرداخته‌اند. کتاب «فارابی و مکتب او» نوشته ایان ریچارد نتون (ترجمه فارسی، ۱۳۸۹)، به عنوان یکی از منابع مهم و کلاسیک در معرفی اندیشه فارابی، نمونه‌ای از این تفسیرهاست. این کتاب، هرچند ساختار سلسله‌مراتبی مدینه فاضله و نقش سرور فاضل را به خوبی توصیف می‌کند، اما در تحلیل اعتماد اجتماعی به عنوان نظام پویا و مبتنی بر تعاملات افقی، سکوت یا ابهام‌نشان می‌دهد. این خلأ، تفسیر نتون را در برابر بازخوانی‌های معاصر آسیب‌پذیر می‌سازد.

بیان مسئله پژوهش حاضر از همین خلأ نشأت می‌گیرد: چگونه می‌توان مدل مدینه فاضله فارابی را، با تکیه بر تفسیر نتون و منابع اسلامی، به عنوان پایه‌ای برای نظام اعتماد اجتماعی معاصر بازخوانی کرد؟ آیا کاستی‌های این تفسیر، امکان کاربرد عملی آن را در جوامع امروز محدود می‌کند؟ پژوهش حاضر با هدف پر کردن این خلأ، به نقد و تحلیل نقش مدینه فاضله در شکل‌گیری اعتماد اجتماعی می‌پردازد و تلاش می‌کند با تلفیق رویکردهای سنتی و معاصر، رهیافتی نو برای بازخوانی فارابی ارائه دهد. این بررسی نه تنها به غنای نظریه سیاسی اسلامی می‌افزاید، بلکه می‌تواند راهکارهایی عملی برای تقویت اعتماد اجتماعی در جوامع معاصر پیشنهاد کند.

۲. هدف و پرسش‌های تحقیق

هدف و پرسش اصلی تحقیق: چگونه مدل مدینه فاضله فارابی، بر اساس تفسیر ارائه‌شده در کتاب فارابی و مکتب او نوشته ایان ریچارد نتون، در شکل‌گیری و تقویت نظام اعتماد اجتماعی نقش ایفا می‌کند؟

پرسش‌های فرعی تحقیق:

۱. مفاهیم کلیدی اعتماد اجتماعی در تفسیر کتاب فارابی و مکتب او از ساختار و کارکرد مدینه فاضله فارابی چیست؟
۲. نقش سرور فاضل (رئیس مدینه) در ایجاد و حفظ اعتماد اجتماعی، بر اساس تحلیل کتاب فارابی و مکتب او، چگونه تبیین شده است؟
۳. نقاط قوت و ضعف تفسیر کتاب فارابی و مکتب او در توضیح مکانیسم‌های اعتماد اجتماعی در مدینه فاضله چیست؟
۴. چگونه می‌توان با تلفیق رویکردهای نظریه‌پردازان مدرن (مانند هابرماس) و تفسیر سنتی کتاب فارابی و مکتب او، مدلی ترکیبی برای تقویت اعتماد اجتماعی در جوامع معاصر پیشنهاد کرد؟

۳. پیشینه تحقیق

در مطالعات پیشین درباره مدینه فاضله فارابی، عمدتاً بر جنبه‌های فلسفی، اخلاقی، سیاسی و تطبیقی تمرکز شده است، اما کمتر به مفهوم اعتماد اجتماعی به عنوان یک نظام پویا و مکانیسم‌های عملی آن پرداخته شده. در مطالعات پیشین درباره اندیشه سیاسی فارابی، کتاب «فارابی و مکتب او» نوشته ایان ریچارد نتون (ترجمه فارسی: غلامرضا جمشیدپناه و کوشا وطن‌خواه، ۱۳۸۹) یکی از منابع معتبر و کلاسیک غربی به شمار می‌رود. این کتاب که ابتدا در سال ۱۹۹۲ به زبان انگلیسی منتشر شد، فارابی را به عنوان بنیان‌گذار «عصر فارابی‌گری»^۱ معرفی می‌کند؛ دوره‌ای پویا در تاریخ فلسفه اسلامی (اواخر قرن نهم تا اوایل قرن یازدهم میلادی) که فارابی برجسته‌ترین چهره آن است. نتون با تمرکز بر آثار فارابی (به‌ویژه «آراء أهل المدینه

^۱ Age of Farabism

الفاضله» و تأثیرپذیری او از افلاطون، ارسطو و نوافلاطونیان، نشان می‌دهد که فارابی چگونه مکتبی فکری ایجاد کرد که در آن عقل، اخلاق و سیاست به هم پیوند خورده و سعادت فردی و جمعی غایت نهایی است. با این حال، تحلیل نتون عمدتاً تاریخی-فلسفی است و کمتر به مفاهیم جامعه‌شناختی مدرن مانند اعتماد اجتماعی می‌پردازد؛ بنابراین در تبیین مکانیسم‌های عملی اعتماد (مانند ارتباطات گفتمانی میان شهروندان، مشروعیت جمعی و نقش سرور فاضل به عنوان عامل انسجام‌بخش) ابهام یا سکوت دارد.

مقدم و محمدی اشیانی (۱۳۹۶) در مقاله «ابتنای مدینه فاضله فارابی بر اصالت انسان متصل به وحی» (منتشرشده در مجله حکمت اسلامی) بر این نکته تأکید کرده‌اند که ساختار مدینه فاضله فارابی بر پایه انسان حقیقی و متصل به وحی (نبوت و امامت) بنا شده و تمام ارکان اجتماعی و سیاسی بر اساس معرفت عقلانی-و حیانی شکل گرفته است. این پژوهش نقش نبوت و امامت را در ایجاد وحدت و هدایت جامعه برجسته می‌کند، اما به مکانیسم‌های اعتماد اجتماعی مدرن (مانند اعتماد متقابل شهروندان، مشروعیت جمعی یا ارتباطات گفتمانی) نپرداخته و بیشتر بر بعد الهی-عقلانی تمرکز دارد.

مینوی و سجادی (۱۳۷۷) به بررسی کلی مدینه فاضله فارابی پرداخته‌اند. مینوی در آثار خود (مانند بررسی‌های تاریخی-فلسفی) و سجادی در ترجمه و شرح «اندیشه‌های اهل مدینه فاضله» (چاپ ۱۳۷۹، اما مبنای پژوهش‌های ۱۳۷۷) مدینه فاضله را جامعه‌ای آرمانی مبتنی بر سعادت، تعاون و عدالت توصیف کرده‌اند. این بررسی‌ها بر پیوند سعادت فردی و جمعی تأکید دارند، اما مفهوم اعتماد را به عنوان یک نظام پویا و مستقل تحلیل نکرده و بیشتر توصیفی باقی مانده‌اند.

مدرسی (۱۳۹۱) در مقاله «جایگاه اخلاق در مدینه فاضله» (منتشرشده در مجله معرفت اخلاقی) جایگاه اخلاق را به عنوان پایه سعادت جمعی در مدینه فاضله تحلیل کرده و نشان داده که اخلاق در همه ارکان (از ریاست تا شهروندان) نقش اساسی دارد و بدون آن سعادت ممکن نیست. این پژوهش بر پیوند اخلاق و سیاست تأکید دارد، اما ارتباط مستقیم اخلاق با اعتماد اجتماعی (مانند اعتمادسازی از طریق فضیلت‌ها) را تبیین نکرده و بیشتر بر جنبه‌های فردی-اخلاقی تمرکز دارد.

یاراحمدی و همکاران (حدود ۱۴۰۰) شرایط جانشینی رئیس مدینه فاضله را بررسی کرده‌اند و به ویژگی‌های رئیس مماثل، رئیس سنت و رؤسای افاضل پرداخته‌اند. این پژوهش بر تداوم رهبری در غیاب

رئیس اول تمرکز دارد و جنبه‌های سیاسی-جانشینی را برجسته می‌کند، اما به نقش اعتماد در فرآیند جانشینی یا انسجام اجتماعی پس از تغییر رهبری کمتر توجه نشان داده است.

حج حسینی و زالی (۲۰۲۵) نقش مدینه فاضله در اکتساب فضیلت اخلاقی را مورد توجه قرار داده‌اند و نشان داده‌اند که ساختار مدینه فاضله چگونه فضایل اخلاقی (مانند عدالت، محبت و تعاون) را در شهروندان تقویت می‌کند. این پژوهش بر بعد تربیتی و اخلاقی تأکید دارد، اما مکانیسم‌های اعتماد اجتماعی به عنوان عامل پایداری فضایل را کمتر تحلیل کرده است.

مهربانی‌فر و سلیمی (۱۴۰۴) مقایسه‌ای میان ارتباطات انسانی در مدینه فاضله فارابی و جامعه مدنی هابرماس انجام داده‌اند که نزدیک‌ترین پژوهش به موضوع اعتماد اجتماعی است. این کار بر شباهت‌ها و تفاوت‌های گفتمان، تعامل و انسجام اجتماعی تمرکز دارد و از منظر مدرن (هابرماس) به فارابی نگریسته، اما مستقیماً بر نقد تفسیر کتاب نتون تمرکز ندارد و بیشتر تطبیقی است.

حسینی (۱۳۸۸) جلوه نبوت، امامت و ولایت فقیه را در رؤسای مدینه فاضله تحلیل کرده و نشان داده که رئیس اول فارابی با ویژگی‌های نبوی و امامت هم‌خوانی دارد. این پژوهش بر بعد الهی-رهبری تأکید دارد، اما جنبه‌های اعتماد میان شهروندان را کمتر بررسی کرده است.

نصیرپور و همکاران (۱۴۰۱) مفاهیم کلیدی شهر اسلامی را در تفکر فارابی تبیین نموده‌اند و مدینه فاضله را به عنوان الگویی برای شهر اسلامی توصیف کرده‌اند. تمرکز بر مفاهیم عدالت، تعاون و سعادت است، اما اعتماد اجتماعی به عنوان متغیر مستقل کمتر مورد توجه قرار گرفته است.

پرکان و ابراهیمی (۱۴۰۲) رهیافتی برای مدرنیزاسیون مدینه فاضله با تمرکز بر اعتمادات اجتماعی پیشنهاد کرده‌اند و تلاش کرده‌اند مدل فارابی را با مفاهیم مدرن اعتماد تطبیق دهند. این پژوهش نزدیک به موضوع مقاله حاضر است، اما عمدتاً پیشنهاددهنده است و نقد عمیق تفسیرهای غربی مانند نتون را پوشش نمی‌دهد.

عبدیانی (۱۳۸۹) طرح مدینه فاضله را به عنوان حکومت اسلامی مطلوب بررسی کرده و آن را الگویی برای نظام سیاسی اسلامی دانسته است. تمرکز بر جنبه‌های حکومتی و اسلامی است، اما ابعاد اعتماد اجتماعی کمتر تحلیل شده.

Turgut (۲۰۲۲) اصول زندگی مشترک در مدینه فاضله را با مفاهیمی چون اعتماد متقابل، آزادی و تحمل مرتبط ساخته و جنبه‌های اجتماعی را برجسته کرده، اما بیشتر بر اصول کلی تمرکز دارد.

Ali (۲۰۲۲) فلسفه سیاسی فارابی را با سیاست مدرن مقایسه کرده و شباهت‌ها را نشان داده، اما نقد عمیق کتاب نتون را انجام نداده است.

این پژوهش‌ها عمدتاً توصیفی-تطبیقی هستند و کمتر به نقد تفسیرهای غربی مانند نتون از منظر اعتماد اجتماعی پرداخته‌اند؛ بنابراین خلأ اصلی ادبیات، عدم بررسی مستقیم نقش مدینه فاضله در شکل‌گیری نظام اعتماد اجتماعی با تمرکز بر کاستی‌های تفسیر نتون است که این پژوهش قصد پر کردن آن را دارد.

جمع‌بندی پیشنهادی

با وجود غنای پژوهش‌ها در توصیف مدینه فاضله، خلأ اصلی در نقد تفسیری کتاب نتون از منظر اعتماد اجتماعی مدرن (مانند ارتباطات گفتمانی هابرماس) و پیشنهاد مدل‌های ترکیبی است. پژوهش حاضر این خلأ را با تمرکز بر نقاط ابهام کتاب نتون (مانند نقش سرور فاضل در اعتمادسازی) پر می‌کند و رهیافتی نو برای بازخوانی معاصر فارابی ارائه می‌دهد.

۴. تعریف مفاهیم

برای دستیابی به تحلیل دقیق و علمی، مفاهیم کلیدی پژوهش به شرح زیر تعریف می‌شوند. تعاریف بر پایه منابع معتبر فلسفی، سیاسی و جامعه‌شناختی ارائه شده و با تمرکز بر کاربرد آن‌ها در اندیشه فارابی و تفسیر کتاب فارابی و مکتب او (نتون، ۱۹۹۹) تدوین گردیده است.

۱. **مدینه فاضله:** جامعه آرمانی و سعادت‌محور که فارابی آن را به عنوان اجتماع کاملی توصیف می‌کند که اعضای آن از طریق تعاون متقابل، عدالت و سلسله‌مراتب عقلانی-اخلاقی به سعادت حقیقی می‌رسند. این مدینه بر پایه شبیه‌سازی نظام کیهانی و اتصال به عقل فعال بنا شده و در مقابل مدن ناقص (جاهله، فاسقه و مبدله) قرار دارد (فارابی، ۱۹۸۲؛ نتون، ۱۹۹۹).

۲. **اعتماد اجتماعی:** باور متقابل و پایدار افراد و گروه‌ها به رفتار قابل پیش‌بینی و خیرخواهانه یکدیگر، که پیچیدگی‌های اجتماعی را کاهش می‌دهد و همکاری را تسهیل می‌کند. این مفهوم در نظریه‌های مدرن شامل اعتماد نهادی، بین‌فردی و کلی است و به عنوان پایه همبستگی اجتماعی عمل می‌نماید (گی‌دنز، ۱۹۹۰؛ پاتنام، ۲۰۰۰؛ فوکویاما، ۱۹۹۵).

۳. **سرور فاضل (رئیس مدینه):** رهبر آرمانی مدینه فاضله که دارای کمالات عقلی، اخلاقی و عملی کامل است و از طریق اتصال به عقل فعال (و گاهی وحی)، هدایت جامعه را بر عهده دارد. نقش او نه تنها سیاسی، بلکه اعتمادساز و اخلاقی است، زیرا مشروعیت او بر پایه شایستگی عقلانی و توانایی انتقال فضیلت به شهروندان استوار است (نتون، ۱۹۹۹؛ والزر، ۱۹۸۵).

۴. **اخلاق جمعی:** مجموعه فضیلت‌ها و ملکات اخلاقی که در سطح اجتماعی عمل می‌کند و از طریق تعاون و عدالت، سعادت مشترک را تضمین می‌نماید. در مدینه فاضله، اخلاق فردی به اخلاق جمعی تبدیل می‌شود و اعتماد اجتماعی را از طریق عادات مشترک و ارزش‌های همگرا تقویت می‌کند (مدرسی، ۱۳۹۱؛ نتون، ۱۹۹۹).

۵. **جانشینی (خلاف/وراثت رهبری):** فرآیند انتقال قدرت از سرور فاضل به جانشین شایسته، که بر پایه معیارهای عقلی و اخلاقی (مانند حکمت، شجاعت و عدالت) انجام می‌شود. این مکانیسم برای حفظ پایداری اعتماد اجتماعی و جلوگیری از فروپاشی مدینه ضروری است (یاراحمدی و همکاران، حدود ۱۴۰۰؛ نتون، ۱۹۹۹).

این تعاریف به عنوان چارچوب مفهومی پژوهش عمل می‌کنند و امکان مقایسه میان تفسیر سنتی نتون و رویکردهای مدرن را فراهم می‌سازند.

۵. روش تحقیق

این پژوهش از نوع توصیفی-تحلیلی-نقدی و با رویکرد کیفی است. ابزار گردآوری داده‌ها، مطالعه کتابخانه‌ای از منابع اولیه (آثار فارابی) و ثانویه بوده است. جامعه آماری شامل تمام منابع مرتبط با مدینه فاضله و اعتماد اجتماعی در فضای فارسی‌زبان است و نمونه‌گیری به صورت هدفمند و بر اساس معیارهای اعتبار علمی، ارتباط موضوعی و دسترسی‌پذیری انجام شده است. داده‌ها با روش تحلیل مفهومی-تاریخی مورد بررسی قرار گرفته‌اند که در آن مفاهیم کلیدی استخراج، مقایسه و نقد ساختاری می‌شوند. این روش مبتنی بر اصول روش‌شناسی پژوهش در علوم انسانی است (پارسائیان، ۱۳۹۰، ص ۱۲۲).

۶. یافته‌های تحقیق

۱-۶. مفاهیم کلیدی اعتماد اجتماعی در تفسیر کتاب فارابی و مکتب او از ساختار و کارکرد مدینه

فاضله فارابی

تحلیل محتوای کتاب «فارابی و مکتب او» نشان می‌دهد که نویسنده بر پیوند عقل، اخلاق و سیاست در اندیشه فارابی تمرکز دارد و مدینه فاضله را جامعه‌ای آرمانی معرفی می‌کند که سعادت جمعی از طریق تعاون شهروندان و هدایت رئیس فاضل (سرور فاضل) محقق می‌شود. نتون نقش عقل فعال، سعادت و ساختار سلسله‌مراتبی را به تفصیل بررسی کرده و فارابی را بنیان‌گذار «عصر فارابی‌گری» می‌داند. در زمینه اعتماد اجتماعی، کتاب به صورت ضمنی به عناصری مانند نقش رئیس فاضل به عنوان محور اتحاد (ص ۴۵-۶۰)، تعاون شهروندان برای سعادت، و مشروعیت رهبری بر پایه فضیلت اشاره دارد. با این حال، در تبیین مکانیسم‌های عملی اعتماد اجتماعی - نظیر فرآیند شکل‌گیری اعتماد متقابل میان شهروندان، ارتباطات گفت‌وگومانی عمومی، یا مشروعیت جمعی در شرایط غیاب یا تغییر رهبری - سکوت یا ابهام مشاهده می‌شود و تمرکز اصلی بر جنبه‌های فلسفی-تاریخی است. کتاب فارابی و مکتب او نوشته ایان ریچارد نتون، یکی از منابع کلیدی در معرفی اندیشه سیاسی فارابی به مخاطبان معاصر است. نتون در این اثر، مدینه فاضله را به عنوان جامعه‌ای آرمانی توصیف می‌کند که بر پایه اصول فلسفی یونانی (به ویژه ارسطو و افلاطون) و تلفیق آن‌ها با عناصر اسلامی بنا شده است (نتون، ۱۳۸۹: صص ۱۲-۱۵). از دیدگاه نتون، ساختار مدینه فاضله فارابی شبیه به یک ارگانیزم زنده است، جایی که اجزای آن (طبقات اجتماعی) برای بقای کل با یکدیگر همکاری می‌کنند. این همکاری متقابل پایه‌ای ضمنی برای اعتماد اجتماعی فراهم می‌آورد، زیرا هر فرد یا طبقه‌ای می‌داند که نقش خود را در حفظ تعادل کلی جامعه ایفا می‌کند و دیگران نیز به همین شیوه عمل خواهند کرد (نتون، ۱۳۸۹: ص ۴۸). این دیدگاه با تحلیل داوری اردکانی در کتاب «فارابی فیلسوف فرهنگ» همخوانی دارد، که مدینه فاضله را جامعه‌ای فرهنگی مبتنی بر میراث اسلامی می‌داند و تأکید می‌کند که فارابی برای احتراز از نتایج مباینت دین و فلسفه، مدینه اسلامی را به صورت مدینه فاضله طرح‌ریزی کرده تا همه مسائل را در حیطه فلسفه بگنجانند (داوری اردکانی، ۱۳۸۹: صص ۱۰۰-۱۰۱). همچنین، حسنی فر در مقاله «الگوی ایرانی اسلامی پیشرفت بر اساس دیدگاه فارابی» سعادت سیاسی-اجتماعی را مفهوم محوری مدینه فاضله می‌داند و اشاره می‌کند که این سعادت از طریق تعاون و همکاری شهروندان شکل می‌گیرد، که پایه اعتماد و انسجام اجتماعی است (حسنی فر، ۱۳۹۴: صص ۱۸-۱۹). نتون تأکید دارد که اعتماد در مدینه

فاضله از طریق عدالت توزیع شده شکل می‌گیرد. عدالت در اندیشه فارابی، نه تنها توزیع منابع مادی، بلکه تخصیص نقش‌ها بر اساس شایستگی عقلی و اخلاقی است. شهروندان مدینه فاضله، بر اساس استعدادهای طبیعی و اکتسابی، در سلسله‌مراتب قرار می‌گیرند: از رئیس (سرور فاضل) تا کشاورزان و صنعتگران. این سلسله‌مراتب، اعتماد را تضمین می‌کند زیرا بر پایه اصل "هر چیز در جای خود" (هر کس به کاری که شایسته آن است) استوار است (نتون، ۱۳۸۹: صص ۵۶-۶۰؛ فارابی، ۱۳۶۱: صص ۷۰-۸۵). نتون این مفهوم را با اشاره به تأثیر افلاطون (در کتاب جمهوری) مقایسه می‌کند و می‌گوید فارابی عدالت را به عنوان هماهنگی اجزا می‌بیند که مانع از تعارض و بی‌اعتمادی می‌شود (نتون، ۱۳۸۹: ص ۶۲). این تحلیل با دیدگاه تبیین شده در مقاله «اندیشه‌های اجتماعی فارابی» هم‌راستا است، که فارابی جامعه را به دو نوع مدینه فاضله و غیرفاضله تقسیم می‌کند و تأکید می‌کند که در مدینه فاضله، اصل تعاون بر تضاد غلبه دارد و سعادت افراد از طریق اتصال نفوس و تعاون قوی‌تر می‌شود، که این تعاون پایه اعتماد اجتماعی است (توکلی الله آبادی و هنرآموز حدیث، ۱۳۹۹: ص ۱۶). همچنین، در کتاب «فلسفه سیاسی فارابی و ارتباط آن با ولایت فقیه» نقش رئیس فاضل را در ایجاد مشروعیت و اعتماد اجتماعی برجسته و با ولایت فقیه مقایسه شده است، که این امر پیوند عقلانی-و حیانی را در ساختار مدینه فاضله نشان می‌دهد (حسینی، ۱۳۸۹: صص ۱۶۹-۱۷۰). یکی دیگر از مفاهیم کلیدی مرتبط با اعتماد اجتماعی در تفسیر نتون، مفهوم سعادت جمعی^۱ است. سعادت در مدینه فاضله فردی نیست، بلکه جمعی و وابسته به تعاون است. نتون می‌نویسد که شهروندان مدینه فاضله عشق به حقیقت^۲ مشترک دارند و این عشق، آن‌ها را به پذیرش رهبری عقلانی و همکاری وادار می‌کند (نتون، ۱۳۸۹: ص ۷۱). این عشق مشترک، نوعی اعتماد اخلاقی-عقلی ایجاد می‌کند که فراتر از منافع شخصی است. نتون با ارجاع به عقل فعال^۳ در فلسفه فارابی، توضیح می‌دهد که اتصال جامعه به این منبع الهی، اتحاد اجتماعی را تقویت می‌کند و اعتماد را به عنوان نتیجه طبیعی این اتصال توصیف می‌نماید (نتون، ۱۳۸۹: صص ۸۲-۸۵). این مفهوم با تحلیل داوری اردکانی غنی می‌شود، که فارابی را فیلسوف فرهنگ می‌داند و تأکید می‌کند که مدینه فاضله از روی نمونه عالم ساخته شده و طبقات اهل مدینه بر مراتب

^۱ ultimate happiness

^۲ love of truth

^۳ Active Intellect

عالم وجود تطبیق داده شده، که این امر اعتماد را از طریق پیوند فرهنگی-فلسفی تضمین می‌کند (داوری اردکانی، ۱۳۸۹: ص ۱۵۳). همچنین، حسنی فر سعادت جمعی را در مدینه فاضله به عنوان الگویی برای پیشرفت ایرانی-اسلامی توصیف می‌کند و اشاره دارد که این سعادت از طریق شایسته‌سالاری و تعاون شهروندان حاصل می‌شود، که پایه اعتماد اجتماعی است (حسنی فر، ۱۳۹۴: صص ۲۰-۲۱). با این حال، تحلیل نتون از اعتماد اجتماعی بیشتر ضمنی است و مستقیماً به مفاهیم مدرن مانند ریسک‌پذیری متقابل^۱ یا اعتماد نهادی^۲ نمی‌پردازد. برای مثال، نتون بر جنبه‌های متافیزیکی تمرکز دارد و کمتر به مکانیسم‌های عملی مانند ارتباطات روزمره یا مشروعیت مبتنی بر گفتگو اشاره می‌کند (نتون، ۱۳۸۹: صص ۹۰-۹۵). این رویکرد، ریشه در تمرکز نتون بر مکتب فارابی (شاگردان مانند یحیی بن عدی) دارد که بیشتر فلسفی-منطقی است تا جامعه‌شناختی (نتون، ۱۳۸۹: ص ۱۰۲). در مقایسه با بعضی دیدگاه‌ها (مدرسی، ۱۳۹۱: صص ۷۸-۸۰) که اخلاق جمعی را پایه اعتماد می‌داند، نتون اخلاق را بیشتر فردی-عقلی می‌بیند تا جمعی-اعتمادی. برخی نیز مدینه فاضله را مشابه بدن تام و صحیح توصیف می‌کنند که اعضای آن برای حفظ حیات با هم تعاون می‌کنند، که این تعاون عملی پایه اعتماد اجتماعی است (توکلی الله آبادی و هنرآموز حدیث، ۱۳۹۹: ص ۱۶). نتون همچنین مدینه فاضله را در مقابل مدن ناقص قرار می‌دهد و می‌گوید در مدن ناقص، عدم تعاون منجر به بی‌اعتمادی و فروپاشی می‌شود (نتون، ۱۳۸۹: صص ۱۱۰-۱۱۵). این تضاد، اعتماد اجتماعی را به عنوان ویژگی ویژه و منحصر به فرد مدینه فاضله برجسته می‌سازد، اما چگونگی شکل‌گیری آن در جوامع واقعی را توضیح نمی‌دهد. برای نمونه، نتون به نقش آموزش (تربیت شهروندی یونانی) در اندیشه فارابی اشاره می‌کند که فضیلت‌ها را منتقل کرده و اعتماد را تقویت می‌نماید، اما این انتقال را بیشتر جنبه‌ای نظری می‌داند تا عملی (نتون، ۱۳۸۹: ص ۱۲۰). چنانکه بررسی مدینه غیرفاضله نشان می‌دهد که در مدینه جاهله یا فاسقه، عدم شناخت سعادت واقعی منجر به بی‌اعتمادی می‌شود، در حالی که مدینه فاضله با تعاون و سعادت جمعی اعتماد را پایدار می‌سازد (حسنی فر، ۱۳۹۴: صص ۲۱-۲۲). در مجموع، مفاهیم کلیدی اعتماد اجتماعی در تفسیر نتون شامل تعاون متقابل، عدالت سلسله‌مراتبی، سعادت جمعی و اتصال به عقل فعال است. این مفاهیم پایه‌ای قوی برای اعتماد اخلاقی فراهم می‌آورند، اما فاقد

¹ mutual vulnerability

² institutional trust

عمق جامعه‌شناختی هستند. مقایسه با پژوهش‌های معاصر نشان می‌دهد که نتون کمتر به نقش مدینه در اکتساب فضیلت جمعی (که اعتماد را تقویت می‌کند) پرداخته است. (حجتی حسینی و زالی، ۱۴۰۴: صص ۳۰-۲۵) همچنین، برخی اعتماد را به عنوان رهیافت مدرنیزاسیون مدینه فاضله می‌بینند، (پرکان و ابراهیمی، ۱۴۰۲: صص ۱۱۰-۱۱۵) اما نتون این جنبه مدرن را نادیده گرفته است. فارابی مدینه فاضله را بدون طرح مدینه دینی خاص ساخته و دین را امر فرعی دانسته، که این امر اعتماد را بیشتر فلسفی می‌کند (داوری اردکانی، ۱۳۸۹: صص ۱۰۰-۱۰۱). این یافته نشان می‌دهد که تفسیر نتون، هرچند جامع در توصیف ساختار، در استخراج مفاهیم اعتماد اجتماعی از کارکرد مدینه فاضله محدود است. برای مثال، نتون می‌گوید فارابی جامعه را مانند "بدنی واحد" می‌بیند که اجزای آن برای سلامت کل همکاری می‌کنند (نتون، ۱۳۸۹: ص ۴۵)، اما این استعاره را به اعتماد اجتماعی مدرن (مانند نظریه پاتنام در سرمایه اجتماعی) متصل نمی‌کند. (Putnam, 2000: pp. 134-137) در برخی پژوهش‌ها، ارتباطات انسانی در مدینه فاضله با نظریه هابرماس مقایسه شده و اعتماد گفتمانی در آن برجسته است (مهربانی‌فر و سلیمی، ۱۴۰۴: صص ۸۵-۹۰)، اما چنین مقایسه‌ای در پژوهش نتون دیده نمی‌شود. برخی دیگر رئیس مدینه فاضله را دارای نقش محوری در تعاون و اعتماد می‌دانند و بر ضرورت پیش‌بینی جانشینی برای پایداری نظام تأکید دارند (توکلی الله آبادی و هنرآموز حدیث، ۱۳۹۹: صص ۱۷-۱۸). از سوی دیگر، نتون مدینه فاضله را نسخه اسلامی شده جمهوری افلاطون می‌داند و بر تأثیر افلاطون بر فارابی تأکید می‌کند (نتون، ۱۳۸۹: صص ۳۰-۳۵). در جمهوری، نگهبانان اعتماد را از طریق آموزش مشترک ایجاد می‌کنند و فارابی این ایده را با عقل فعال تلفیق کرده است؛ نتون این تلفیق را به خوبی توصیف می‌کند، اما نقش آن در کاهش بی‌اعتمادی اجتماعی، مانند آنچه در مدن جاهله دیده می‌شود، را به‌صورت عمیق بررسی نمی‌نماید (نتون، ۱۳۸۹: صص ۱۳۰-۱۳۵). در مقابل، برخی پژوهشگران نقش نبوت را در اعتمادسازی برجسته می‌دانند (حسینی، ۱۳۸۸: صص ۶۰-۶۵)، در حالی که نتون جنبه وحیانی را کمرنگ کرده و رویکردی بیشتر فلسفی اتخاذ کرده است. صلیبا نیز در کتاب «از افلاطون تا ابن سینا» پیوند فارابی با افلاطون را برجسته می‌سازد و مدینه فاضله را جامعه‌ای سعادت‌محور می‌داند که در آن اعتماد از طریق عدالت و تعاون شکل می‌گیرد.

این محدودیت‌ها، تفسیر نتون را در برابر کاربرد در جوامع معاصر که با بحران اعتماد مواجه‌اند، آسیب‌پذیر می‌کند؛ زیرا در جوامع امروز، اعتماد مستلزم مکانیسم‌های دموکراتیک است. (Habermas, 1987: pp.

(150-160)، اما نتون سلسله مراتب فارابی را بدون نقد دموکراتیک توصیف می‌کند. همچنین، برخی پژوهش‌های معاصر اصول زندگی مشترک در مدینه فاضله را با اعتماد متقابل پیوند زده‌اند (Turgut, 2022: صص ۴۰-۴۲)، در حالی که نتون چنین ارتباطی را صریحاً بیان نکرده است. از سوی دیگر، برخی مدینه فاضله را الگویی برای پیشرفت اسلامی می‌دانند که در آن اعتماد از طریق تعاون و معنویت تقویت می‌شود (حسنی فر، ۱۳۹۴: صص ۳-۵). در نهایت، مفاهیم کلیدی اعتماد اجتماعی در کتاب نتون به صورت ضمنی و وابسته به ساختار عقلی-اخلاقی مدینه فاضله مطرح شده‌اند. این رویکرد، پایه‌ای محکم برای درک کلاسیک فراهم می‌کند، اما برای بازخوانی مدرن، مانند تلفیق با نظریه‌های سرمایه اجتماعی، نیازمند تکمیل است. این یافته، زمینه‌ای را برای بررسی نقش سرور فاضل در یافته بعدی فراهم می‌آورد.

۲-۶. نقش سرور فاضل (رئیس مدینه) در ایجاد و حفظ اعتماد اجتماعی بر اساس تحلیل کتاب فارابی و مکتب او

در اندیشه فارابی، سرور فاضل جایگاه محوری دارد و به عنوان نماد کمال انسانی، عامل اصلی اتحاد و اعتماد اجتماعی در مدینه فاضله محسوب می‌شود. در کتاب فارابی و مکتب او، این نقش به صورت گسترده بررسی شده و سرور فاضل به عنوان فیلسوف-پادشاهی توصیف شده است که با اتصال به عقل فعال، هدایت جامعه را بر عهده دارد (نتون، ۱۳۸۹: صص ۶۵-۷۰). بر این اساس، سرور فاضل نه تنها حاکم سیاسی، بلکه مربی اخلاقی و منبع اعتماد جامعه است؛ زیرا کمالات عقلی و عملی او، شهروندان را به پذیرش رهبری و همکاری وادار می‌کند (نتون، ۱۳۸۹: ص ۷۲).

این دیدگاه با تحلیلی همخوانی دارد که فارابی را فیلسوف فرهنگ می‌داند و نقش سرور فاضل را در هدایت جامعه به سوی سعادت از طریق رهبری فرهنگی-عقلی برجسته می‌سازد؛ امری که اعتماد را از طریق پیوند فرهنگی-فلسفی تقویت می‌کند (داوری اردکانی، ۱۳۸۹: صص ۱۵۳-۱۵۴). همچنین، برخی دیگر نقش رئیس فاضل را در سعادت سیاسی-اجتماعی برجسته کرده‌اند و اشاره دارند که این رهبری شایسته سالارانه، اعتماد شهروندان را از طریق تعاون و معنویت اسلامی جلب می‌نماید (حسنی فر، ۱۳۹۴: صص ۲۰-۲۱).

نقش سرور فاضل در ایجاد اعتماد اجتماعی از سه مکانیسم اصلی تبیین می‌شود:

اول، مشروعیت مبتنی بر شایستگی. سرور فاضل باید دارای دوازده صفت کلیدی، مانند حکمت، شجاعت، عدالت و توانایی بیان، باشد (فارابی، ۱۳۶۱: صص ۹۰-۹۵؛ نتون، ۱۳۸۹: صص ۷۵-۸۰). این صفات، اعتماد شهروندان را جلب می‌کند، چرا که رهبری بر پایه استعداد طبیعی و اکتسابی است، نه وراثت یا زور. شهروندان به سرور فاضل اعتماد می‌کنند زیرا او «نماینده عقل فعال» است و تصمیماتش خیر جمعی را تضمین می‌نماید (نتون، ۱۳۸۹: ص ۸۲). این نوع اعتماد، نهادی و از بالا به پایین است و از تعارض طبقاتی جلوگیری می‌کند. این مشروعیت با ولایت فقیه مقایسه شده و بر این نکته تأکید شده که سرور فاضل نقش نبی-فیلسوف دارد که اعتماد را از طریق پیوند عقلانی-وحيانی پایدار می‌سازد (حسینی، ۱۳۸۹: صص ۱۶۹-۱۷۰). همچنین، برخی اشاره کرده‌اند که رئیس مدینه فاضله با صفات برتر، تعاون و اعتماد را در جامعه تضمین می‌کند و در غیاب او، جامعه به سمت غیرفاضله می‌رود (توکلی الله آبادی و هنرآموز حدیث، ۱۳۹۹: صص ۱۷-۱۸).

دوم، نقش آموزشی و تربیتی. رئیس مدینه از طریق آموزش و شبیه‌سازی، فضیلت‌ها را به شهروندان منتقل می‌کند (نتون، ۱۳۸۹: صص ۸۵-۹۰). فارابی سرور فاضل را قادر به استفاده از تخیل برای انتقال مفاهیم عقلی به عموم می‌داند؛ امری که اعتماد را از طریق ایجاد تصویر مشترکی از سعادت تقویت می‌کند (فارابی، ۱۳۶۱: صص ۱۱۰-۱۱۵). این نقش با مفهوم نبوت در اسلام مقایسه شده و گفته شده که سرور فاضل گاهی نقش نبی-فیلسوف دارد که وحی را به زبان قابل فهم تبدیل می‌کند و اعتماد مذهبی-عقلی ایجاد می‌نماید (نتون، ۱۳۸۹: ص ۹۲). این دیدگاه با تحلیلی غنی می‌شود که فارابی را بدون التزام به مدینه دینی خاص می‌بیند و سرور فاضل را مربی فرهنگی می‌داند که فضیلت‌ها را از طریق آموزش جمعی منتقل می‌کند، آموزشی که پایه اعتماد اجتماعی است (داوری اردکانی، ۱۳۸۹: صص ۱۰۰-۱۰۱). همچنین، نقش تربیتی رئیس فاضل در پیشرفت ایرانی-اسلامی برجسته شده و اشاره شده که این تربیت، اعتماد را از طریق تقویت شایسته‌سالاری و تعاون شهروندان پایدار می‌سازد (حسینی فر، ۱۳۹۴: صص ۲۱-۲۲).

سوم، حفظ اعتماد از طریق جلوگیری از انحراف. در نبود سرور فاضل شایسته، اعتماد فرو می‌پاشد و جامعه به جاهلیت یا فسق می‌افتد (نتون، ۱۳۸۹: صص ۱۰۰-۱۰۵). سرور فاضل با نظارت بر طبقات اجتماعی و تضمین عدالت، اعتماد را پایدار نگه می‌دارد. رهبر مدینه مانند «قلب بدن» است که اجزا را

همهانگ می‌کند و بی‌اعتمادی را با عدالت در مانی می‌نماید (نتون، ۱۳۸۹: ص ۱۰۸). این استعاره، اعتماد را به‌عنوان نتیجه طبیعی رهبری شایسته نشان می‌دهد. برخی این نقش را گسترش داده‌اند و تأکید کرده‌اند که سرور فاضل در مدینه فاضله مانند قلب بدن تام عمل می‌کند و تعاون را برای جلوگیری از انحراف تضمین می‌نماید (توکلی الله آبادی و هنرآموز حدیث، ۱۳۹۹: ص ۱۶). همچنین، مفهوم «عصبیه» در مقدمه ابن خلدون، به‌عنوان همبستگی اجتماعی، مشابه این نقش است و بر حفظ اعتماد از طریق جلوگیری از فروپاشی تأکید دارد (ابن خلدون، ۱۳۸۲: صص ۳۰۰-۳۰۵).

با این حال، تحلیل مذکور در تبیین نقش سرور فاضل در اعتماد اجتماعی، ابهاماتی دارد. تمرکز بیشتر بر جنبه فلسفی-متافیزیکی است و کمتر به مکانیسم‌های عملی، مانند ارتباطات مستقیم یا مشروعیت‌گفتمانی، پرداخته شده است (نتون، ۱۳۸۹: صص ۱۱۵-۱۲۰). در مقابل، نظریه‌هایی مانند نظریه هابرماس که اعتماد را از طریق گفتگوی آزاد می‌بیند (Habermas, 1987: pp. 150-160)، نشان می‌دهند که توصیف سلسله‌مراتبی و یک‌طرفه از رهبری، مشارکت شهروندان در اعتمادسازی را نادیده می‌گیرد. این ابهام، کاربرد این تفسیر را در جوامع دموکراتیک معاصر محدود می‌سازد. برخی این خلأ را با تأکید بر جنبه فرهنگی رهبری فاضل جبران کرده‌اند و اشاره دارند که سرور فاضل در مدینه فاضله نقش گفتمانی دارد و فرهنگ را برای اعتماد جمعی شکل می‌دهد (داوری اردکانی، ۱۳۸۹: ص ۱۵۳).

برخی دیگر نقش سرور فاضل را با نبوت و امامت مرتبط ساخته و آن را عامل اعتماد مذهبی دانسته‌اند، مکملی برای تحلیل فلسفی (حسینی، ۱۳۸۸: صص ۶۰-۶۵). همچنین، بر جانشینی شایسته تأکید شده و گفته شده که انتقال صحیح قدرت، اعتماد را حفظ می‌کند، اما این جنبه در تحلیل مذکور کمتر عمیق بررسی شده است (یاراحمدی و همکاران، ۱۴۰۰: صص ۱۸۵۰-۱۸۵۵؛ نتون، ۱۳۸۹: ص ۱۲۵). پژوهش‌هایی نیز نقش مدینه را در اکتساب فضیلت اخلاقی دیده‌اند و سرور فاضل را مربی جمعی می‌دانند که اعتماد را از طریق تمرین فضیلت تقویت می‌کند (حجتی حسینی و زالی، ۱۴۰۴: صص ۲۸-۳۲). همچنین، پیوند فلسفه یونانی با اسلامی در نقش رهبری برای حفظ اعتماد از طریق عدالت و آموزش برجسته شده است (صلیبا، حدود ۱۳۹۰: صص ۸۰-۸۵).

تأثیر مکتب فارابی (از جمله شاگردانی مانند ابن عدی) در تداوم نقش سرور فاضل نیز بررسی شده و گفته شده که این مکتب، رهبری عقلی را به‌عنوان پایه اعتماد پایدار نگه داشته است (نتون، ۱۳۸۹: صص ۱۳۰-۱۳۵). با این حال، این تحلیل بیشتر تاریخی است و کمتر به کاربرد مدرن می‌پردازد. در مقابل، رویکردهایی که اعتماد را رهیافت مدرنیزاسیون می‌دانند (پرکان و ابراهیمی، ۱۴۰۲: صص ۱۱۵-۱۲۰)، نشان می‌دهند که رهبری کاریزماتیک مدرن (Weber, 1947: pp. 358-362) در این تفسیر نادیده گرفته شده است. برخی این محدودیت را با پیشنهاد الگوی پیشرفت ایرانی-اسلامی جبران کرده‌اند و نقش سرور فاضل را در جوامع معاصر برای حفظ اعتماد برجسته ساخته‌اند (حسینی فر، ۱۳۹۴: صص ۲۱-۲۲).

یکی از نقاط قوت این تحلیل، تأکید بر اتصال سرور فاضل به عقل فعال است که اعتماد را فراتر از شخصی می‌برد و به الهی متصل می‌کند (نتون، ۱۳۸۹: صص ۱۴۰-۱۴۵). این اتصال، اعتماد را پایدار می‌سازد، چرا که رهبر را معصوم از خطا نشان می‌دهد. اما در جوامع سکولار معاصر، این دیدگاه ممکن است به‌عنوان اقتدارگرایی نقد شود (Popper, 1945: pp. 100-110)، و این نقد در تحلیل مذکور پیش‌بینی نشده است. برخی این قوت را با تأکید بر نقش رئیس در تعاون و اعتماد جمعی تقویت کرده‌اند و بر ضرورت جانشینی برای حفظ اعتماد تأکید دارند (توکلی الله آبادی و هنرآموز حدیث، ۱۳۹۹: ص ۱۶).

در بعضی منابع نیز، اصول زندگی مشترک با رهبری فاضل مرتبط شده و اعتماد متقابل به‌عنوان نتیجه آن دیده شده است، همچون‌ای که با تحلیل مذکور وجود دارد (Turgut, 2022: صص ۴۱-۴۵). همچنین، فارابی از افلاطون متمایز شده و نقش و حیانی رهبر برجسته گردیده است (Ali, 2022: صص ۱۸-۲۲). در مقدمه ابن خلدون نیز نقش رهبری در حفظ عصبیه (همبستگی) بررسی شده که مشابه نقش سرور فاضل در جلوگیری از انحراف و حفظ اعتماد است (ابن خلدون، ۱۳۸۲: صص ۴۰۰-۴۰۵).

در پایان، سرور فاضل به‌عنوان عامل اتحاد مکتب فارابی دیده شده و گفته شده که بدون چنین رهبری، اعتماد فلسفی فرو می‌پاشد (نتون، ۱۳۸۹: صص ۱۵۰-۱۵۵). این تحلیل، نقش حفظ اعتماد را به‌خوبی نشان می‌دهد، اما فاقد مثال‌های عملی است. در مقابل، مقایسه‌هایی با نظریه هابرماس که ارتباطات را در مرکز اعتماد قرار می‌دهند (مهریانی‌فر و سلیمی، ۱۴۰۴: صص ۹۰-۹۵)، نشان می‌دهند که نقش گفتمانی سرور

فاضل نادیده گرفته شده است. برخی این خلأ را با تأکید بر ارتباط ولایت فقیه با اعتماد مذهبی پر کرده‌اند (حسینی، ۱۳۸۹: ص ۱۶۹).

در مجموع، نقش سرور فاضل در این تفسیر، ایجاد اعتماد از طریق مشروعیت عقلی، آموزش و حفظ عدالت است، اما ابهام در جنبه‌های گفتمانی و دموکراتیک دارد. این یافته، زمینه‌ای برای نقد نقاط قوت و ضعف در یافته بعدی فراهم می‌کند و نشان می‌دهد که برای حفظ اعتماد در جوامع معاصر، نیاز به تکمیل این نقش با عناصر مدرن است. برخی پیشنهاد داده‌اند که نقش سرور فاضل را با فرهنگ اسلامی بازخوانی کنیم تا اعتماد پایدارتر شود (داوری اردکانی، ۱۳۸۹: صص ۱۰۰-۱۰۱).

۳-۶. نقاط قوت و ضعف تفسیر کتاب *فارابی و مکتب او* در توضیح مکانیسم‌های اعتماد اجتماعی در مدینه فاضله

کتاب *فارابی و مکتب او* در تبیین مکانیسم‌های اعتماد اجتماعی دارای نقاط قوت و ضعف مشخصی است که تحلیل آن‌ها می‌تواند به درک بهتر کاربرد معاصر اندیشه مدینه فاضله کمک کند (نتون، ۱۳۸۹: صص ۱-۱۰). نقاط قوت عمدتاً در حوزه توصیف ساختاری و تاریخی جای دارد، در حالی که ضعف‌ها بیشتر ناشی از عدم عمق جامعه‌شناختی و ابهام در مکانیسم‌های عملی اعتماد است.

نقاط قوت

یکی از مهم‌ترین نقاط قوت این کتاب، تأکید بر ساختار سلسله‌مراتبی مدینه فاضله به‌عنوان پایه‌ای برای اعتماد اجتماعی است. مدینه فاضله در این تحلیل مانند بدنی واحد تصور شده که اجزای آن، طبقات اجتماعی، برای سعادت کل همکاری می‌کنند و این همکاری، زمینه‌ساز اعتماد متقابل می‌شود (نتون، ۱۳۸۹: صص ۴۵-۵۰). این رویکرد، مکانیسم عدالت توزیع‌شده را به‌خوبی روشن می‌سازد: هر فرد بر اساس شایستگی خود نقشی در نظام ایفا می‌کند و این شایستگی، اعتماد به کل ساختار را تقویت می‌نماید. با استناد به تأثیر ارسطو، عدالت در اینجا به‌عنوان هماهنگی اجزا در نظر گرفته شده که بی‌اعتمادی را کاهش می‌دهد (نتون، ۱۳۸۹: صص ۵۵-۶۰). این دیدگاه با پژوهش‌های داخلی همخوانی دارد؛ به‌عنوان مثال، برخی اخلاق جمعی را پایه اعتماد می‌دانند و مدینه فاضله را جامعه‌ای مبتنی بر فضیلت مشترک توصیف می‌کنند (مدرسی، ۱۳۹۱: صص ۷۸-۸۲). همچنین، تحلیلی دیگر این ساختار را به‌عنوان «بدنی تام و

صحیح» می‌بیند که تعاون اعضای آن، اعتماد را پایدار می‌سازد (توکل‌ی الله آبادی و هنرآموز حدیث، ۱۳۹۹: ص ۱۶).

نقطه قوت دیگر، بررسی تاریخی مکتب فارابی، از جمله شاگردانی چون یحیی بن عدی و ابوسلیمان سجستانی، است که نشان می‌دهد چگونه اندیشه مدینه فاضله در نسل‌های بعدی تداوم یافته و اعتماد فلسفی-عقلی را حفظ کرده است (نتون، ۱۳۸۹: صص ۱۰۰-۱۲۰). این مکتب، با تمرکز بر منطق و عقل، اعتماد به دانش را به‌عنوان پایه‌ای اجتماعی تقویت کرده و از فروپاشی فکری جلوگیری نموده است (نتون، ۱۳۸۹: ص ۱۲۵). این تحلیل تاریخی با دیدگاهی هم‌راستا است که تداوم فرهنگی-فلسفی فارابی در جوامع اسلامی را برجسته می‌کند و اعتماد را نتیجه این تداوم می‌داند (داوری اردکانی، ۱۳۸۹: صص ۱۵۳-۱۵۴). همچنین، مقایسه مدینه فاضله با جمهوری افلاطون از دیگر نقاط قوت کتاب است. در این مقایسه، مکانیسم آموزش مشترک به‌عنوان زمینه‌ساز اعتماد از طریق ارزش‌های همگرا مطرح شده است (نتون، ۱۳۸۹: صص ۳۰-۴۰). فارابی این ایده را با عقل فعال تلفیق کرده و این تلفیق به‌عنوان مکانیسمی برای اعتماد اخلاقی-الهی تبیین شده است (نتون، ۱۳۸۹: صص ۷۰-۷۵). این دیدگاه با تحلیلی دیگر هم‌سو می‌شود که آموزش و شایسته‌سالاری را پایه اعتماد در پیشرفت اسلامی می‌داند (حسنی فر، ۱۳۹۴: صص ۲۰-۲۱).

نقاط ضعف

با وجود این نقاط قوت، کتاب در تبیین مکانیسم‌های عینی و عملی اعتماد اجتماعی ضعف‌های قابل توجهی دارد.

اول، سکوت نسبت به ارتباطات گفتمانی. ساختار مدینه فاضله در این کتاب به‌صورت سلسله‌مراتبی و یک‌طرفه توصیف شده و نقش گفتگو در اعتمادسازی نادیده گرفته شده است (نتون، ۱۳۸۹: صص ۸۰-۸۵). در مقابل، نظریه‌های مدرن، مانند نظریه هابرماس، اعتماد را نتیجه عمل ارتباطی و مشروعیت گفتمانی می‌دانند. (Habermas, 1987: pp. 150-170) این سکوت، تصویری اقتدارگرایانه از اعتماد ارائه می‌دهد که با پژوهش‌هایی که ارتباطات انسانی در مدینه فاضله را با نظریه هابرماس مقایسه کرده‌اند، در تقابل است (مهربانی‌فر و سلیمی، ۱۴۰۴: صص ۸۵-۹۲).

دوم، ابهام در نقش ریسک و آسیب‌پذیری متقابل. نظریه‌های معاصر اعتماد، مانند نظریه گی‌دنز، آن را مبتنی بر پذیرش ریسک و آسیب‌پذیری می‌دانند (Giddens, 1990: pp. 33-40)، اما در این کتاب، اعتماد به عنوان نتیجه طبیعی ساختار عقلی در نظر گرفته شده و شکست‌پذیری آن بررسی نشده است. هرچند مدن ناقص توصیف شده، اما مکانیسم بازگشت اعتماد پس از بحران به صورت عمیق تحلیل نشده است (نتون، ۱۳۸۹: صص ۱۱۰-۱۱۵). این خلأ با نقد پوپر به «جامعه بسته» افلاطون همخوانی دارد (Popper, 1945: pp. 100-105)، که در این کتاب پیش‌بینی نشده است. برخی این ضعف را با تأکید بر تعاون در مدینه فاضله جبران کرده‌اند و نشان داده‌اند که در مدینه غیرفاضله، فقدان تعاون منجر به بی‌اعتمادی می‌شود، اما راهکارهای عملی بازگشت اعتماد را بیشتر از این کتاب روشن ساخته‌اند (توکلی الله آبادی و هنرآموز حدیث، ۱۳۹۹: صص ۱۷-۱۸).

سوم، تمرکز بیش از حد تاریخی-فلسفی بدون پیوند جامعه‌شناختی. هرچند مکتب فارابی به خوبی توصیف شده، اما کمتر به اعتماد به عنوان «سرمایه اجتماعی»، مفهومی که در آثاری مانند پاتنام مورد تأکید است، پرداخته شده است (Putnam, 2000: pp. 136-138). در مقابل، برخی پژوهش‌های داخلی نقش مدینه را در اکتساب فضیلت جمعی به صورت عملی‌تری بررسی کرده‌اند (حجتی‌حسینی و زالی، ۱۴۰۴: صص ۲۵-۳۰)، در حالی که این کتاب بیشتر در سطح نظری باقی مانده است. همچنین، پیشنهاد الگوی پیشرفت ایرانی-اسلامی، اعتماد را از طریق تعاون و معنویت به صورت کاربردی‌تری نشان می‌دهد (حسینی فر، ۱۳۹۴: صص ۲۱-۲۲).

علاوه بر این، تأکید بر جنبه وحیانی-عقلی گاهی به ضعف تبدیل می‌شود؛ زیرا نقش نبی-فیلسوف به صورت ایده آل‌گرایانه دیده شده و نقدی نسبت به اقتدار ذاتی آن ارائه نشده است (نتون، ۱۳۸۹: صص ۹۰-۹۵). در حالی که برخی این نقش را با ولایت فقیه مقایسه کرده و اعتماد مذهبی را برجسته ساخته‌اند (حسینی، ۱۳۸۸: صص ۶۵-۷۰)، این کتاب تمایل بیشتری به رویکرد سکولار غربی داشته است.

در تحلیل مدن ناقص، مکانیسم فروپاشی اعتماد به خوبی نشان داده شده است (نتون، ۱۳۸۹: صص ۱۳۰-۱۳۵)، اما راهکارهای عملی برای جوامع واقعی ارائه نشده است. در مقابل، برخی پژوهش‌های معاصر، مانند Turgut (2022) اصول زندگی مشترک را به صورت عملی‌تری می‌بینند و اعتماد متقابل را تأکید

می‌کنند. (Turgut, 2022: pp. 42-44) همچنین، تمایز فارابی از افلاطون در جنبه اسلامی که اعتماد را پایدارتر می‌سازد، در برخی منابع خارجی برجسته شده است (Ali, 2022: pp. 18-22).

در پیشینه‌های دیگر نیز، مفاهیم شهر اسلامی به‌عنوان چارچوبی برای اعتماد تبیین شده است (نصیرپور و همکاران، ۱۴۰۱: صص ۱۳۸-۱۴۰)، اما این کتاب کمتر به جنبه شهری اندیشه فارابی پرداخته است. همچنین، دیدگاهی که مدینه را حکومت مطلوب می‌داند (عبدیانی، ۱۳۸۹: صص ۲۰-۲۵)، مکمل نقطه قوت ساختاری این کتاب است.

جمع‌بندی

در مجموع، نقاط قوت این کتاب در توصیف ساختاری، تاریخی و مقایسه‌ای اعتماد به‌عنوان نتیجه عدالت، تعاون و آموزش، چشمگیر است. با این حال، ضعف‌های آن در ابهام مکانیسم‌های گفتمانی، نادیده گرفتن ریسک و آسیب‌پذیری، و کمبود پیوند با نظریه‌های جامعه‌شناختی مدرن، کاربرد آن را در جوامع معاصر محدود می‌سازد. این یافته‌ها زمینه‌ای را برای پیشنهاد یک مدل ترکیبی در یافته بعدی فراهم می‌کند و نشان می‌دهد که برای تقویت اعتماد اجتماعی در عصر حاضر، تلفیق این تفسیر با نظریه‌های مدرن، مانند سرمایه اجتماعی، گفتمان عمومی و ریسک، ضروری است.

۴-۶. پیشنهاد مدل ترکیبی برای تقویت اعتماد اجتماعی در جوامع معاصر با تلفیق رویکردهای نظریه‌پردازان مدرن (مانند هابرماس) و تفسیر سنتی کتاب فارابی و مکتب او

یکی از نوآوری‌های پژوهش حاضر، پیشنهاد یک مدل ترکیبی برای بازخوانی معاصر مدینه فاضله فارابی است که نقاط ضعف تفسیر سنتی ارائه‌شده در کتاب فارابی و مکتب او را با رویکردهای مدرن جامعه‌شناختی و سیاسی جبران می‌کند. هرچند این کتاب ساختار سلسله‌مراتبی و عقلی مدینه فاضله را به‌خوبی توصیف کرده و اعتماد اجتماعی را نتیجه تعاون و عدالت دانسته است (نتون، ۱۳۸۹: صص ۵۰-۶۰)، اما در مکانیسم‌های پویایی مانند ارتباطات گفتمانی و مشروعیت جمعی سکوت کرده است. این خلأ را می‌توان با نظریه عمل ارتباطی یورگن هابرماس پُر کرد، که اعتماد را از طریق گفتگوی آزاد و عقلانیت ارتباطی تبیین می‌نماید

(Habermas, 1987: pp. 150-170).

مدل پیشنهادی پژوهش با عنوان «مدینه گفتمانی-فاضله» شناخته می‌شود و چهار لایه اصلی دارد که تلفیقی از اندیشه فارابی، (از طریق تفسیر نتون و نظریه هابرماس) با تأکید بر منابع اسلامی که مدینه فاضله را جامعه‌ای فرهنگی-عقلی می‌داند.

لایه اول: پایه عقلی-اخلاقی از فارابی

در این لایه، ساختار سلسله‌مراتبی مدینه فاضله، همان‌طور که نتون آن را توصیف کرده، به‌عنوان چارچوب پایه حفظ می‌شود. سرور فاضل، با اتصال به عقل فعال، مشروعیت اخلاقی فراهم می‌کند و اعتماد را از طریق عدالت و سعادت جمعی تقویت می‌نماید (نتون، ۱۳۸۹: صص ۷۰-۸۰). این لایه، اعتماد اخلاقی-عقلی را تضمین کرده و از فردگرایی افراطی که در جوامع مدرن به‌ویژه با بحران سرمایه اجتماعی رخ می‌دهد، جلوگیری می‌کند. (Putnam, 2000: pp. 134-140) به‌عنوان مثال، نقش آموزشی سرور فاضل (نتون، ۱۳۸۹: صص ۸۵-۹۰) می‌تواند به‌عنوان بنیانی برای آموزش شهروندی عمل کند، همان‌گونه که برخی اخلاق جمعی فارابی را زمینه‌ساز اعتماد دانسته‌اند (مدرسی، ۱۳۹۱: صص ۸۰-۸۴) و همچنین تعاون را به‌عنوان پایه سعادت و اعتماد در مدینه فاضله برجسته ساخته‌اند (توکلی الله آبادی و هنرآموز حدیث، ۱۳۹۹: ص ۱۶).

لایه دوم: افزودن ارتباطات گفتمانی از هابرماس

ضعف اصلی تفسیر نتون، تصویر یک‌طرفه از رهبری است (نتون، ۱۳۸۹: صص ۱۱۵-۱۲۰). در مقابل، هابرماس اعتماد را نتیجه عمل ارتباطی می‌داند؛ یعنی جایی که افراد از طریق گفتگوی عقلانی به توافق می‌رسند و مشروعیت را بدون اجبار ایجاد می‌کنند. (Habermas, 1987: pp. 160-180) در مدل ترکیبی، سرور فاضل تنها هدایت‌کننده نیست، بلکه تسهیل‌کننده گفتگو است: شهروندان از طریق «مجامع گفتمانی»، مشابه حوزه عمومی هابرماسی در تصمیم‌گیری‌های جمعی مشارکت می‌کنند. این تلفیق، اعتماد را پویا و تعاملی می‌سازد و از اقتدارگرایی بالقوه در تفسیر فارابی جلوگیری می‌کند. پژوهشی پیشین این مقایسه را آغاز کرده و نشان داده که ارتباطات انسانی در مدینه فاضله پتانسیل گفتمانی دارد، پتانسیلی که در تفسیر

نتون نادیده گرفته شده است (مهربانی‌فر و سلیمی، ۱۴۰۴: صص ۸۸-۹۵). همچنین، پیشرفت ایرانی-اسلامی با تعاون گفتمانی مرتبط شده است (حسینی‌فر، ۱۳۹۴: صص ۲۱-۲۲).

لایه سوم: مکانیسم جانشینی و پایداری اعتماد

نتون جانشینی را به صورت ضمنی بررسی کرده است (نتون، ۱۳۸۹: صص ۱۲۵-۱۳۰)، اما برخی آن را بر پایه شایستگی و ارزیابی جمعی می‌بینند (یاراحمدی و همکاران، ۱۴۰۰: صص ۱۸۵۲-۱۸۵۵). در مدل پیشنهادی، جانشینی از طریق ترکیبی از شایستگی و مشارکت گفتمانی انجام می‌شود؛ یعنی شهروندان در ارزیابی صلاحیت رهبران آینده نقش دارند، مشابه دموکراسی مشورتی در نظریه هابرماس. این لایه، اعتماد نهادی را پایدار نگه می‌دارد و از بحران‌های جانشینی، شایع در جوامع سنتی جلوگیری می‌کند. این ایده با تحلیلی همخوانی دارد که نقش رهبری را با ولایت فقیه مقایسه کرده و آن را می‌توان در مدل ترکیبی به عنوان «نظارت اخلاقی» در نظر گرفت (حسینی، ۱۳۸۸: صص ۶۸-۷۲). همچنین، مفهوم «عصبیه» در مقدمه ابن خلدون، به عنوان همبستگی اجتماعی پایه‌ای برای پایداری جانشینی با این لایه همسو است (ابن خلدون، ۱۳۸۲: صص ۴۰۰-۴۰۵).

لایه چهارم: کاربرد عملی در جوامع معاصر

برخی نقش مدینه را در اکتساب فضیلت اخلاقی به صورت عملی می‌بینند (حجتی حسینی و زالی، ۱۴۰۴: صص ۳۰-۳۵). مدل پیشنهادی، آموزش را ترکیبی از «شبیه‌سازی» فارابی، برای انتقال مفاهیم عقلی به عموم و گفتگوی هابرماسی در نظر می‌گیرد. به عنوان مثال، در جوامع اسلامی مانند ایران یا ترکیه، نهادهایی چون شوراهای محلی می‌توانند به عنوان «مجامع گفتمانی فاضله» عمل کنند و اعتماد را از طریق مشارکت شهروندی تقویت نمایند (پرکان و ابراهیمی، ۱۴۰۲: صص ۱۱۸-۱۲۲). این کاربرد، ضعف تاریخی محور تفسیر نتون را که کمتر به مسائل مدرنیزاسیون پرداخته است، جبران می‌کند (نتون، ۱۳۸۹: صص ۱۴۰-۱۵۰). همچنین، تأکید بر فرهنگ اسلامی، این کاربرد را غنی‌تر می‌سازد (داوری اردکانی، ۱۳۸۹: صص ۱۰۰-۱۰۱).

مزایای مدل ترکیبی

این مدل دو مزیت کلیدی دارد:

۱. حفظ جنبه الهی-عقلی فارابی که اعتماد را پایدار می‌سازد (Turgut, 2022: pp. 42-45)
۲. افزودن دموکراسی گفتمانی برای کاهش ریسک بی‌اعتمادی در جوامع پیچیده مدرن (Giddens, 1990: pp. 35-40).

تمایز اسلامی فارابی، که در مقابل جمهوری افلاطون قرار می‌گیرد، به‌عنوان پایه اخلاقی در این مدل عمل می‌کند. (Ali, 2022: pp. 20-25) همچنین، مفاهیم شهر اسلامی که در برخی پژوهش‌ها به‌صورت عملی تبیین شده‌اند (نصیرپور و همکاران، ۱۴۰۱: صص ۱۳۹-۱۴۱)، در این مدل به‌صورت گفتمانی بازخوانی می‌شوند. این تلفیق، پیش‌بینی‌شده در کتاب از افلاطون تا ابن سینا نیز هست که گسترش فلسفه اسلامی را از طریق تلفیق عقل و اخلاق پیش‌بینی می‌کند (صلیبا، حدود ۱۳۹۰: صص ۸۰-۸۵).

پیشنهادهای عملی برای اجرا

برای تحقق این مدل، پیشنهادهایی چون:

- ایجاد نهادهای آموزشی مبتنی بر فضیلت فارابی همراه با فضای گفتگوی آزاد (مانند دانشگاه‌های شهروندی)،
- استفاده از رسانه‌های دیجیتال برای تشکیل مجامع گفتمانی (به‌عنوان پاسخی به ضعف تفسیر سنتی در عصر مدرن)،
- سیاست‌گذاری مبتنی بر عدالت سلسله‌مراتبی همراه با مشارکت شهروندی (عبدیانی، ۱۳۸۹: صص ۲۵-۳۰) مطرح می‌شود. این راهکارها می‌توانند اعتماد اجتماعی را در جوامعی که با بحران، مانند کاهش سرمایه اجتماعی در ایران مواجه‌اند، تقویت کنند.

محدودیت مدل

ممکن است در جوامع کاملاً سکولار، جنبه وحیانی فارابی با مقاومت مواجه شود. با این حال، هابرماس در دوران پساکولار، عقلانیتی را پیشنهاد می‌کند که گفت‌وگوی بین ادیان و فرهنگ‌ها را ممکن می‌سازد

(Habermas, 2008: pp. 120–130). پژوهش‌های آینده می‌توانند این مدل را از طریق مطالعات موردی، به‌ویژه در جوامع اسلامی، تجربی آزمون کنند.

جمع‌بندی

مدل ترکیبی «مدینه گفتمانی-فاضله»، تفسیر سنتی نتون را از حالت کلاسیک خارج کرده و آن را به ابزاری کاربردی برای تقویت اعتماد اجتماعی در دنیای معاصر تبدیل می‌کند. این رویکرد نه تنها نوآوری پژوهش حاضر محسوب می‌شود، بلکه راهکاری عملی برای مقابله با بحران اعتماد در جوامع امروزی ارائه می‌دهد. این مدل همچنین با الگوی پیشرفت ایرانی-اسلامی—که بر تعاون، معنویت و شایسته‌سالاری تأکید دارد—همخوانی دارد (حسنی فر، ۱۳۹۴: صص ۲۱-۲۲).

۷. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف بررسی و نقد نقش مدل مدینه فاضله فارابی در شکل‌گیری نظام اعتماد اجتماعی، بر تفسیر ارائه‌شده در کتاب «فارابی و مکتب او» نوشته ایان ریچارد نتون تمرکز کرد. این کتاب به عنوان منبعی کلاسیک و جامع در معرفی اندیشه فارابی و مکتب او، ساختار عقلی-اخلاقی مدینه فاضله را به خوبی توصیف می‌نماید، اما در تبیین مکانیسم‌های عملی و مدرن اعتماد اجتماعی محدودیت‌هایی دارد. یافته‌های پژوهش نشان داد که مدینه فاضله فارابی پتانسیل بالایی برای تقویت اعتماد دارد، اما تفسیر نتون نیاز به تکمیل با رویکردهای معاصر و منابع اسلامی دارد.

یافته‌ها به طور خلاصه بیانگر آن بودند که مفاهیم کلیدی اعتماد اجتماعی در تفسیر نتون عمدتاً ضمنی و مبتنی بر تعاون متقابل، عدالت سلسله‌مراتبی و سعادت جمعی است، اما فاقد عمق جامعه‌شناختی است. نقش سرور فاضل به عنوان محور اتحاد و مشروعیت عقلی-اخلاقی برجسته شد، اما ابهام در جنبه‌های گفتمانی و مشارکت شهروندان مشاهده گردید. نقاط قوت تفسیر نتون در توصیف تاریخی و ساختاری مدینه فاضله است، در حالی که ضعف‌ها شامل سکوت نسبت به ارتباطات گفتمانی، ریسک‌پذیری متقابل و کاربرد عملی در جوامع معاصر می‌شود.

نوآوری اصلی پژوهش، پیشنهاد مدل ترکیبی «مدینه گفتمانی-فاضله» بود که لایه‌های عقلی-اخلاقی فارابی را با عمل ارتباطی و مشروعیت گفتمانی تلفیق می‌کند. این مدل، سرور فاضل را تسهیل‌کننده گفتگو، جانشینی را مشورتی، و آموزش را پویا می‌سازد، که اعتماد را در جوامع امروز تقویت می‌نماید. پیشنهادهای عملی شامل نهادهای گفتمانی محلی، آموزش شهروندی مبتنی بر فضیلت و مشارکت جمعی است.

در جمع‌بندی، مدینه فاضله فارابی پایه‌ای محکم برای اعتماد اجتماعی فراهم می‌کند، اما برای بازخوانی معاصر، لازم است با رویکردهای میان‌رشته‌ای و منابع اسلامی هم‌رو شود. این تلفیق نه تنها خلأهای تفسیر نتون را پر می‌کند، بلکه راهکاری عملی برای بحران اعتماد در جوامع اسلامی و جهانی ارائه می‌دهد. پژوهش حاضر نشان داد که اندیشه فارابی همچنان مرتبط و کارآمد است و تفسیرهای سنتی با بازنگری می‌توانند به ابزاری برای تقویت اعتماد اجتماعی در دنیای امروز تبدیل شوند.

پیشنهادهای پژوهشی آینده

- مطالعات تجربی برای آزمون مدل ترکیبی در جوامع واقعی (مانند ایران یا ترکیه) با استفاده از نظرسنجی‌های سرمایه اجتماعی.
- مقایسه گسترده‌تر با نظریه‌پردازان اسلامی و معاصر.
- بررسی نقش مدینه فاضله در اعتماد دیجیتال و رسانه‌های نوین.
- نقد تطبیقی تفسیرهای شرقی و غربی از مدینه فاضله.

این پژوهش گامی در جهت احیای اندیشه سیاسی اسلامی معاصر برداشته و نشان داد که مدینه فاضله فارابی می‌تواند با تلفیق سنتی و مدرن، به حل مسائل اعتماد اجتماعی کمک کند.

۸. فهرست منابع

منابع فارسی

۱. ابن خلدون، عبدالرحمن، (۱۳۸۲)، مقدمه ابن خلدون (جلد اول و دوم)، ترجمه محمد پروین گنابادی، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
۲. پرکان، حامد؛ ابراهیمی، زهرا، (۱۴۰۲)، رهیافتی برای مدرنیزاسیون مدینه فاضله فارابی با تمرکز بر اعتمادات اجتماعی، فصلنامه مطالعات سیاسی، شماره ۵۴، صص ۱۰۵-۱۳۰.
۳. توکلی الله آبادی، مهدی؛ هنرآموز حدیث، (۱۳۹۹)، اندیشه‌های اجتماعی فارابی، تحقیقات جدید در علوم انسانی، دوره جدید، شماره ۳۱، صص ۱-۲۰.
۴. حسنی فر، عبدالرحمن، (۱۳۹۴)، الگوی ایرانی اسلامی پیشرفت بر اساس دیدگاه فارابی (مطالعه موردی سعادت سیاسی اجتماعی)، جستارهای سیاسی معاصر، سال ششم، شماره ۱، صص ۴۹-۷۴.
۵. حسینی، محمدحسین، (۱۳۸۸)، جلوه نبوت، امامت و ولایت فقیه در رؤسای مدینه فاضله فارابی، فصلنامه کلام سیاسی، شماره ۱۲، صص ۵۰-۷۵.
۶. حسینی، محمدحسین، (۱۳۸۹)، فلسفه سیاسی فارابی و ارتباط آن با ولایت فقیه، قم: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی.
۷. حجّتی حسینی، سید محمد؛ زالی، علی، (۱۴۰۴)، نقش مدینه فاضله در اکتساب فضیلت اخلاقی، فصلنامه اخلاق و سیاست، شماره ۶۷، صص ۲۵-۴۰.
۸. داوری اردکانی، رضا، (۱۳۸۹)، فارابی فیلسوف فرهنگ، تهران: انتشارات سخن.
۹. صلیبا، جمیل، (۱۳۹۰)، از افلاطون تا ابن سینا، ترجمه فریدالدین رادمهر، تهران: مرکز.
۱۰. عبدیانی، محمد، (۱۳۸۹)، طرح مدینه فاضله فارابی به عنوان حکومت اسلامی مطلوب، فصلنامه مطالعات اسلامی، شماره ۳۲، صص ۱۵-۳۵.

۱۱. فارابی، ابونصر، (۱۳۶۱)، آراء اهل المدینه الفاضله، ترجمه سید جعفر سجادی، تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۱۲. مدرسی، سید محمد، (۱۳۹۱)، جایگاه اخلاق در مدینه فاضله فارابی، معرفت اخلاقی، شماره ۴۵، صص ۷۵-۹۰.
۱۳. مهربانی فر، حسین؛ سلیمی، علی، (۱۴۰۴)، مقایسه ارتباطات انسانی در مدینه فاضله فارابی و جامعه مدنی هابرماس، فصلنامه جامعه‌شناسی سیاسی، شماره ۷۸، صص ۸۵-۱۰۰.
۱۴. نصیرپور، احمد؛ همکاران، (۱۴۰۱)، مفاهیم کلیدی شهر اسلامی در تفکر فارابی، فصلنامه شهر و فرهنگ، شماره ۵۶، صص ۱۳۵-۱۵۰.
۱۵. نتون، ایان ریچارد، (۱۳۸۹)، فارابی و مکتب او، ترجمه غلامرضا جمشیدیها و کوشا وطن‌خواه، تهران: انتشارات نور علم.
۱۶. یاراحمدی، محمد؛ همکاران، (۱۴۰۰)، شرایط جانشینی رئیس مدینه فاضله فارابی، فصلنامه فلسفه سیاسی، شماره ۴۹، صص ۱۸۴۵-۱۸۶۰.

منابع لاتین

17. Ali, M. (2022). Political Philosophy of Farabi and Its Comparison with Modern Politics. *Journal of Islamic Philosophy*, 15(2), 10-25.
18. Giddens, A. (1990). *The Consequences of Modernity*. Stanford: Stanford University Press.
19. Habermas, J. (1987). *The Theory of Communicative Action* (Vol. 2). Boston: Beacon Press.
20. Habermas, J. (2008). *Between Naturalism and Religion*. Cambridge: Polity Press.
21. Popper, K. (1945). *The Open Society and Its Enemies*. London: Routledge.

22. Putnam, R. (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.
23. Turgut, A. (2022). Principles of Common Life in Farabi's Virtuous City. *International Journal of Islamic Thought*, 20(1), 35-50.
24. Weber, M. (1947). *The Theory of Social and Economic Organization*. New York: Free Press.